

Staken op leven en dood

meulenhoff.nl

Erik Dijkstra en Hans Morssinkhof

Staken op leven en dood

De vergeten April-meistakingen van 1943

MEULENHOFF

ISBN 978-90-290-9782-6

ISBN 978-94-023-2060-2 (e-book)

NUR 680

Omslagontwerp: Yolanda Huntelaar

Omslagbeeld: © IJzergieterij Vulcanus in Vaassen, 1943. Beeldmateriaal afkomstig van Frans Schumacher

Auteursfoto: Kees Schaap

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2023 Erik Dijkstra en Hans Morssinkhof
in samenwerking met BNNVARA en Episode One
en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1. De laatste foto van Jan Eisenga	11
2. Eerder in 1943	21
3. Het begint bij Stork in Hengelo	29
4. Spontaan?	49
5. Een Duitse blunder ontketent de stakingen	57
6. Over Truus en Broer de Witte	65
7. Levend schild	87
8. Johann Mechels en het drama van Marum	99
9. ‘Onze opa was een oorlogsmisdadiger’	115
10. Het geheim van Foppe de Jong	125
11. Het verwoeste leven van Grietje Dekker	135
12. <i>‘Wollen Sie Kohle oder Leichen?’</i>	145
13. Rood-wit-blauwe vlaggetjes in Eindhoven	151
14. Eeuwig op de vlucht	157
15. Lakens vullen de maag niet	165
16. ‘Ik hoef je bloedgeld niet!’	171
17. Krommenie: de blikfabriek staakt	185
18. ‘Neem mij dan maar’	197
19. Willem van Norel, de man die bleef leven	209

20.	Opstand in Nieuwe Pekela	227
21.	Berend Trip, de moedige martelaar	239
22.	Na de stakingen	247
23.	Ongeoorloofd verlof	255
24.	Het falen der herinnering	273
	Epiloog	287
	De slachtoffers	291
	Redactie	305
	Bronnen	308
	Illustratieverantwoording	317

Inleiding

Staker in Sliedrecht

In de zomer van 2020 tref ik iemand op een terras die me terloops iets vertelt over de April-meistaking in de Tweede Wereldoorlog. Ik reageer zoals negen van de tien mensen die je daar iets over uitlegt.

‘Bedoel je de Februaristaking? In 1941?’

‘Nee, de April-meistaking. 1943.’

Omdat ik zo verbaasd kijk als een snoek op zolder wordt mij met grove penseelstreken geschetst wat in hemelsnaam de April-meistaking was. Aanleiding was dat Nederlandse militairen plots in Duitsland moesten gaan werken. Het begon in Hengelo, honderdduizenden mensen deden mee en de bezetter sloeg de staking ongenadig hard neer.

In mijn hoofd duizelt het inmiddels. Waarom weet ik hier niets

van af? Ik heb geschiedenis gestudeerd, ben altijd geïnteresseerd geweest in de Tweede Wereldoorlog, en dit is een staking die godbetert begonnen is in Twente.

Thuis zoek ik meteen koortsachtig op wat er te vinden is over de April-meistaking. Of liever nog de April-meistakingen, meervoud. Want het ging dus om een golf van stakingen waarbij een groot deel van ons land in de oorlog het werk neerlegde. Getallen van 300.000 tot 500.000 stakers worden genoemd. De grootste staking ooit in Nederland en de grootste in bezet Europa. Ja, die begon dus in Hengelo, bij de machinefabriek Stork om precies te zijn. Omdat Duitsland grote verliezen lijdt aan het oostfront, wordt op 29 april 1943 bekendgemaakt dat Nederlandse mannen zich als krijgsgevangenen moeten melden. Het gaat om soldaten die na de meidagen van 1940 naar huis mochten. Ze moeten werken in Duitsland. Al staat dat er niet bij, iedereen voelt het op zijn klompen aan.

Een groot deel van de Nederlandse bevolking komt in opstand. Twente staakt, bij Philips in Eindhoven leggen ze het werk neer, de mijnen in Limburg stoppen met produceren en in het noorden gooien boeren de melk in de sloot. Binnen een dag ligt het halve land plat. En de Duitsers slaan de staking inderdaad op beestachtige wijze neer: 80 stakers worden standrechtelijk geëxecuteerd. Daarnaast vallen nog 95 doden en zo'n 400 zwaargewonden door lukrake beschietingen op straat door de bezetters.

Het is een uitbarsting van geweld die in de bezettingsjaren vóór 1943 in het grootste deel van Nederland nooit was voorgekomen. Ik lees huiveringwekkende verhalen over het Groningse dorpje Marum, waar zestien willekeurige dorpelingen worden opgepakt en doodgeschoten. Over Haaksbergen, waar negen werknemers van een textiel fabriek ter dood worden veroordeeld en slechts één van hen het na de oorlog kon navertellen. Een verhaal over de voor de Duitsers zo belangrijke mijnen in Limburg, waar zeven mijnwerkers tegen de muur gezet werden. En er zijn talloze geschiedenissen van willekeurig getroffen omstanders.

Zoals een jong meisje uit Musselkanaal dat op haar verlovingsdag door Duitsers in haar buik wordt geschoten en het niet overleeft.

Tientallen slachtoffers werden door de Duitsers bewust op onbekende plekken begraven. Veel nabestaanden zoeken tot op de dag van vandaag naar hun familie, hun geliefden. Trauma's die generaties beslaan, de oorlog die duurt tot op de dag van vandaag.

Hoe meer ik lees, hoe meer ik verbijsterd ben dat dit zo'n onbekend verhaal is. Ieder jaar staan we uitgebreid stil bij de Februaristaking, en dat is terecht. De Februaristaking is het enige massale en openlijke protest tegen de Jodenvervolging in bezet Europa. Maar waarom staat vrijwel nooit iemand stil bij de April-meistakingen? De beroemde historicus Loe de Jong meende dat de staking van 1943 een sleutelmoment in de bezetting was. *Vrij Nederland* schrijft op 10 juni 1943: 'Ongetwijfeld behooren deze dagen tot de heldhaftigste in de geschiedenis van ons volk. In de orde van het verzet hebben zij onuitwisbare betekenis als uiting van verontwaardiging, van woede en gekwetst eergevoel, en als zoodanig van levenskracht van ons volk.'

Toch zijn deze dagen in 1943 volledig weggezaakt in het collectieve geheugen. Wat meteen opvalt, is dat het vooral een staking was van Nederland buiten de Randstad. In Amsterdam heeft men de Februaristaking meegemaakt, en wordt in '43 niet of nauwelijks gestaakt. Ook in de andere grote steden wordt het werk vrijwel nergens – of in elk geval niet massaal – neergelegd. De April-meistakingen zijn een provinciale aangelegenheid. Toen ik in een prille fase van dit project daarover met Ad van Liempt sprak, zei hij iets wat me altijd is bijgebleven. 'Als deze staking in Amsterdam was uitgebroken, dan was er veel meer aandacht voor geweest.'

Je moet je wel bedenken dat Amsterdam, Rotterdam en de andere grote steden er in 1943 al drie wrede oorlogsjaren op hadden zitten. In de gebieden daarbuiten was het leven voor een groot deel 'gewoon' doorgegaan. Toen de April-meistakingen zo hard werden neergeslagen, waren veel mensen dan ook verbaasd: zulk

excessief geweld kende men eigenlijk niet van de Duitsers. Althans niet in ons land. De stakingsgolf van 1943 vormt dan ook een keerpunt in de Tweede Wereldoorlog in Nederland. De Duitsers realiseren zich dat de Nederlanders niet meer voor hun zaak te winnen zijn. De bezetting krijgt een grimmiger karakter, het verzet neemt toe en steeds meer mensen duiken onder.

We besluiten met BNNVARA een team op te tuigen om de April-meistakingen de aandacht te geven die ze verdienen. Onder leiding van regisseur Kees Schaap werken we maandenlang aan drie afleveringen die uitgezonden moeten worden in het voorjaar van 2023, wanneer het exact tachtig jaar geleden is dat Nederland massaal in opstand kwam. We reizen het land door, spreken ooggetuigen en familieleden. Steeds ligt de focus op ongewone verhalen van gewone mensen. Vaak zijn nabestaanden blij dat er aandacht is voor hun gevallen familieleden. Meer dan eens vloeien er tranen. Maar televisie maken is monteren. Dat heeft als voordeel dat je snel tot de kern komt. Het nadeel is dat veel verloren gaat. Veel nuance, veel verhalen en veel beschrijvingen zullen in de prullenbak belanden. Daarom dit boek.

Ik ben ervan overtuigd dat dit het grootste onbekende oorlogsverhaal is dat ons land kent. Met de televisieserie en dit boek hebben we een stem willen geven aan hen die staakten en dat met hun leven moesten bekopen. Aan de onschuldige omstanders. Aan familieleden die soms tot op de dag van vandaag lijden onder hun verliezen. Aan hen die zijn gevallen, maar nooit zijn gevonden.

Het is niet onopgemerkt gebleven.

Amsterdam, april 2023
Erik Dijkstra

1

De laatste foto van Jan Eisenga

Erik Dijkstra

Jan Eisenga, 5 mei 1943

Het is een foto die zo bijzonder is, dat je er wel een dag naar zou kunnen kijken. Steeds weer zoekt je oog die rijzige man in het midden. Hoog voorhoofd. Serene blik. Hij draagt een lichtgekleurde trenchcoat die wappert in de wind. Om hem heen een tiental Duitse soldaten, je herkent ze meteen aan die helmen. Ze houden hun machinegeweren losjes in de hand. Het hele gezelschap is in beweging en loopt recht op je af. Links vooraan een soldaat die niet vaak een maaltijd oversloeg. Het is 5 mei 1943. De locatie is het Kalverdijkje te Leeuwarden. De man naar wie ik steeds moet kijken heet Jan Eisenga. Hij was een onderwijzer uit Gorredijk. Naast hem loopt Harm Bos, een boerenknecht uit het Drentse Elp. Enkele ogenblikken nadat deze foto is genomen, worden ze allebei doodgeschoten.

De foto is zo uniek omdat ze is gemaakt tegen de uitdrukkelijke orders van Rauter in. Als hoogste ss-baas in bezet Nederland was hij verantwoordelijk voor het neerslaan van de stakingen. Daarbij hoorde het bevel om locaties waar executies plaatsvonden en slachtoffers werden begraven geheim te houden. In dit unieke geval is een van de soldaten waarschijnlijk even vooruit gehold om deze foto te maken. Harm Bos is donker gekleed, een pet op zijn hoofd. Hij ziet eruit als een werker, en dat was hij ook. Jan Eisenga ziet eruit als iemand uit onze tijd. Als ik nu naar buiten loop, kom ik Jan Eisenga tegen.

Bijzondere geschiedenis

Bijna net zo bijzonder als de foto is haar geschiedenis. Wanneer de Canadezen in april 1945 Groningen naderen, vlucht een groep sd'ers en ss'ers uit het beruchte Scholtenhuis naar Schiermonnikoog. Op dat moment is nog een groot garnizoen Duitsers op het Waddeneiland gelegerd. Pas eind mei landen de Canadezen op het eiland en worden de Duitsers gearresteerd. Een van de arrestanten blijkt deze foto bij zich te hebben. Via de Politieke Opsporingsdienst, een politieonderdeel dat belast was met de jacht op 'foute elementen', belandt de foto in de archieven van de Stichting Oorlog en Verzetsmateriaal. Niemand weet precies wie er eigenlijk op staan, laat staan wat hier aan de hand is. In 1990 duikt de foto op in een boekje getiteld *De nadagen van het verzet*. Historicus Robert Boxem is de eerste die vermoedt dat de foto eerder is genomen, namelijk al in 1943 rond de April-meistakingen. Wie anders dan Truus de Witte biedt uitsluitsel. Ze is in 2010 gepromoveerd op een proefschrift over vermissing van slachtoffers van de April-meistakingen in de noordelijke provincies. Uit omschrijvingen die nabestaanden hebben gegeven van kleding die slachtoffers droegen tijdens hun verdwijning kan ze afleiden dat het hier om Jan Eisenga en Harm Bos gaat, kort voordat ze worden doodgeschoten. De locatie is het Kalverdijkje in Leeuwarden. Links aan de horizon staat een

molen die na de oorlog is afgebroken. Daarnaast de watertoren van Leeuwarden.

Waar is de bril?

Steeds weer kijk ik naar Jan Eisenga. Waarom raakt zijn blik me zo? Waarom lijkt hij op iemand uit onze tijd? Jan was onderwijzer op de lagere school in Gorredijk en wilde na de paasvakantie de school gesloten houden om de stakers te steunen. Ook in de buurt van het Friese dorp wordt in verschillende fabrieken het werk neergelegd. Een onderwijzer uit het nabijgelegen Lippenhuizen benadert Eisenga. De man is een ex-militair en vreest dat hij door de aangekondigde maatregelen als dwangarbeider wordt afgevoerd naar Duitsland. Kunnen de scholen de staking niet steunen?

Jan Eisenga is onmiddellijk enthousiast. Hij spreekt erover met zijn collega's en probeert hen over te halen. In het kleine Gorredijk praten mensen over het verzet van meester Jan. Hij wordt verraden en opgepakt. En op deze foto loopt hij zijn dood tegemoet, omringd door zijn beulen. Op alle andere foto's die ik van hem kan vinden draagt Jan Eisenga een bril. Op zijn laatste foto juist niet. Als brildrager weet ik dat je onder geen beding afstand doet van dat ding. Mocht Eisenga zijn bril niet ophouden? Liet hij hem bewust achter? Het zijn vragen waar we nooit een antwoord op zullen krijgen.

'In het teken van dienstbaarheid'

Hoe langer ik naar die foto kijk, hoe meer ik over Jan Eisenga wil weten. Hij was een radicaal socialist, overtuigd pacifist, principieel geheelonthouder en vegetariër. Bovenal was hij een idealist. Ik lees erover in een mooi boekje van de Friese onderwijsbestuurder Roel T. van der Heide.

'Zijn leven stond in het teken van dienstbaarheid. Dienstbaar aan zijn principes en idealen, aan zijn gezin en aan zijn school. Zijn grote steun en stimulator daarbij was zijn vrouw Tjitske Ei-

senga-de Groot. Beiden deelden dezelfde passie om de wereld te willen verbeteren.’

Overall wordt Jan Eisenga omschreven als buitengewoon intelligent en getalenteerd. Hij rondde in korte tijd vier studies in vreemde talen af, bespeelde meerdere instrumenten en stond hoog aangeschreven als onderwijzer. Daarnaast was hij een niet onverdienstelijk schrijver en dichter.

Tjitske was de liefde van Jans leven. Ze ontmoetten elkaar tijdens een zomerkamp van de JGOB, de Jongelieden Geheel-Onthouders Bond, en lieten elkaar nooit meer gaan. In een heel zeldzaam interview vertelt Tjitske over haar relatie met Jan.

‘Toen Jan en ik een paar werden, konden we direct praten. Ik voelde hem precies aan en hij mij. Alleen was hij primair en ik secundair, maar verder was er geen verschil tussen ons. Idaarderadiel, waar ik vandaan kom, was rood. En Opsterland, waar Jan vandaan kwam, was zo mogelijk nog roder. Bij hem thuis waren ze anarchist. Wij pasten precies bij elkaar.’

Toch is niet iedereen in het Friesland van de jaren dertig gecharmeerd van de idealistische onderwijzer en zijn vrouw. In 1933 wordt hij ontslagen. Zogenaamd omdat hij boventallig is, maar iedereen weet dat de ware reden is dat Eisenga en zijn vrouw lid zijn geworden van de OSP, de Onafhankelijke Socialistische Partij. De OSP is een radicale afsplitsing van de SDAP. Jan is voorzitter en Tjitske penningmeester. Samen gaan ze met het partijblad langs de deuren. De autoriteiten beschouwen de OSP als staatsgevaarlijk en als onderwijzer mag je daar geen lid van zijn.

‘De mensen koken van binnen’

Het ontslag is een enorme klap voor Jan en Tjitske. Tjitske is dan net zwanger van hun eerste zoon Ruerd. Vergeefs zoeken ze ander werk. Om hun maatschappelijke kansen niet voor eeuwig te verpesten, zeggen ze met pijn in het hart hun lidmaatschap van de OSP op. Later kan Eisenga zodoende terugkeren als onderwijzer op de lagere school in Gorredijk. Hij is zielsgelukkig dat

hij zijn baan terug heeft, maar in zijn geschriften maakt hij zich zorgen over het oprukkende fascisme en de dreiging van oorlog. En het wordt oorlog. In zijn dagboeken schrijft Eisenga vaak dat hij zich ergert aan de apathische manier waarop de Nederlandse bevolking zich de bezetting laat welgevalen.

‘Moderne slaven moeten we van Duitsland worden, dat is hun doel. Wie een slavenziel heeft kan hier wel in meegaan, maar anderen willen daar nooit in berusten.

Dan breken de April-meistakingen uit. Het volk komt eindelijk massaal in opstand, maar de staking wordt onmiddellijk bloedig neergeslagen. Eisenga noteert zijn gevoelens daarover.

‘De mensen koken van binnen, maar durven niks of een beetje. En is hun dat kwalijk te nemen? Er is nog maar zo’n beetje solidariteit onder de mensen. Ieder wacht op een ander en zodoende gebeurt er niks.’

Als hij wordt benaderd met de vraag of de scholen niet mee moeten doen, is het voor Jan Eisenga volstrekt logisch dat hij wél solidair is. Maar de schoolstaking mislukt. Een NSB-schoolhoofd in Jubbega krijgt er lucht van en bovendien gonst het in Gorredijk al ‘dat de school misschien langer dicht blijft’. De *Grüne Polizei* komt vanuit Leeuwarden en neemt met veel machtsvertoon haar intrek in het kantoor van de kannenfabriek. De naam Jan Eisenga wordt genoemd.

Het gelijk aan zijn zijde

Maandagavond 3 mei 1943 wordt Eisenga thuis opgepakt. Zonder protest en met een rechte rug gaat hij mee, ervan overtuigd dat hij het gelijk aan zijn zijde heeft. Op de drempel nemen Jan en Tjitske afscheid. ‘Jan, ik hoopje datst net te lang fuortblijuwst,’ zegt Tjitske nog in de deuropening tegen Jan. (‘Jan ik hoop niet dat je lang wegblijft.’)

Eisenga wordt ondervraagd door de Duitsers. Een tolk is niet nodig, Eisenga spreekt uitstekend Duits. Getuigen zullen later verklaren dat de toon amicaal was en dat beide partijen herhaal-

delijk moesten lachen. Eisenga is openhartig. Uitgebreid zet hij zijn levensgeschiedenis en politieke opvattingen uiteen. Hij ontkent niet een belangrijk aandeel te hebben gehad in de voorgenomen schoolstaking en probeert de Duitsers zelfs van zijn morele gelijk te overtuigen.

Na het verhoor wordt Eisenga overgebracht naar het huis van bewaring in Leeuwarden. Hij zit met een tiental arrestanten, werknemers van de kannenfabriek, in een overvalwagen. Onderweg praat hij met een van hen, een man genaamd Klaas Pietersma. Volgens Pietersma besepte Eisenga wel degelijk in welke hachelijke positie hij verkeerde. In zijn verklaring vertelt Pietersma dat Eisenga onderweg tegen hem zei: ‘Ik krij de kûgel. Wy wurde beide gefaarlik, maar ik krij fêst de kugel. Ik ha tefolle tsjin de Dútser sein.’ (‘Ik krijg de kogel. We zijn allebei in gevaar, maar ik krijg vast de kogel. Ik heb te veel tegen die Duitser verteld.’)

In het huis van bewaring in Leeuwarden praat Jan Eisenga nog wat langer met Klaas Pietersma en met Molle de Jong, een andere staker. De Jong zal later ook een verklaring afleggen. Volgens Pietersma en De Jong was Jan Eisenga een toonbeeld van rust en kalmte. Hij sprak de anderen moed in en was zelfverzekerd. Er kwam geen onvertogen woord over zijn lippen. De mannen spreken met elkaar af dat de eerste die wordt vrijgelaten de familie van de anderen informeert. Weer zegt Eisenga dat hij dat waarschijnlijk niet zal kunnen doen, omdat hij vreest dat hij de kogel krijgt. Hij damt nog een potje tegen een van zijn lotgenoten en is veel aan het schrijven. Aan zijn vrouw en kinderen schrijft Eisenga nog een briefkaart, die echter nooit verstuurd zal worden. De briefkaart is wel bewaard gebleven, en dit is de tekst:

Ljeave T en jonges

Ik ben in de Strafgevangenis te Leeuwarden en tot nu toe is alles goed. Wil ook even aan mevrouw Pietersma bericht doen

dat haar man bij mij is en ook wilden we graag dat mevrouw P mevrouw Fokkema in Terwispeleven de groeten van haar man overbrengt. We hebben vandaag lekkere zuurkool gehad en zijn vol goede moed. Wees jij ook moedig en rustig. Veel liefs van jullie Jan.
Dinsdag 4 mei 1943, Leeuwarden

Een dag later hoort Eisenga de doodstraf tegen zich eisen omdat hij had opgeroepen tot een schoolstaking. Hij had kinderen bij de staking betrokken, en die zouden wel eens sabotagedaden kunnen gaan plegen. Op 5 mei 1943 wordt Jan Eisenga doodgeschoten, tegelijk met de boerenknecht Harm Bos. Waar ze worden begraven, wordt niet bekendgemaakt.

'In je grijze regenjas'

Tjitske Eisenga zal de dood van haar grote liefde Jan nooit helemaal verwerken. Ze blijft achter met hun twee zoons. In haar dagboek (dat prachtig is uitgegeven als *Tjitske's dagboek 1943-1946*) beschrijft ze hoe ze hem mist. Dat ze niet meer weet hoe te leven. Dat ze kwaad is op de hele wereld en niemand kan luchten of zien. 'Ik breng zo'n haat, ook in de kinderen, tegen alles en iedereen.'

En steeds weer schrijft ze over Jan. Dat ze hem mist en steeds opnieuw over hem droomt: 'Vannacht droomde ik weer van je. (...) Met anderen wachtte ik op jou en daar kwam je aanlopen, vlug en soepel, in je grijze regenjas (die glansde zo nieuw). En weer sprong mijn hart op van vreugde met jou en trots op jou.'

Nooit zal ze weten waar Jan ligt begraven. De Duitsers delen haar officieel mede dat haar man is doodgeschoten. Tjitske krijgt zijn bril, een stropdas, een portefeuille met daarin zijn persoonsbewijs en zijn blauwe knoop. Waar het lichaam van Jan is, krijgt ze niet te horen. De Duitsers laten weten dat ze al heel schappelijk zijn geweest met de mededeling dat Eisenga inderdaad is doodgeschoten. Jaren later zal Tjitske zeggen dat ze in feite tegelijk

met haar man stierf. ‘Ik bin einlings tagelyk mei myn man stoarn. Doet de Dutsers myn man deaskeaten, wie Reinder seis jier. In lytse jonge noch mar. Twa jier letter sei ik ris tsjin him: Reinder, kinst heit noch wol? En doe bigoun hy sa forskriklik to gulen.’ (‘Uiteindelijk stierf ik tegelijkertijd met mijn man. Toen de Duitsers mijn man doodschoten, was Reinder zes jaar oud. Net een kleine jongen. Twee jaar later zei ik een keer tegen hem: Reinder, ken je papa nog? En toen begon hij zo vreselijk te huilen.’)

Tjitske lijd aan MS en belandt in een rolstoel. In 1973 overlijdt ze na een kort ziekbed. Haar zonen Ruerd en Reinder doorlopen met succes de hbs. Ruerd wordt onderwijzer en later schooldirecteur. Reinder studeert Engels en wordt tolk-vertaler.

‘Dat is heit’

In de jaren negentig wordt op de Appèlbergen, een ruig militair oefenterrein vlak bij Haren, gezocht naar de lichamen van slachtoffers van de April-meistakingen. Direct na de oorlog is daar een massagraf gevonden; vermoed wordt dat daar nog meer lichamen liggen. Nabestaanden wordt verzocht kleding en bijzonderheden te beschrijven die hun geliefden droegen of bij zich hadden op het moment van hun verdwijning. De zoons van Jan Eisenga beschrijven de kleding van hun vader.

Ondanks een uitgebreide zoekactie en het afgraven van een stuk moeras op de Appèlbergen wordt niks gevonden. Maar Truus de Witte herinnert zich die foto. Het donkere pak, de grijze regenjas. Opeens dringt het besef door dat het Jan Eisenga is die op deze foto staat. Naast hem Harm Bos. En dat ze direct hierna doodgeschoten zijn. Voor de zoons van Jan Eisenga komt de ontdekking als een enorme schok, maar ze zijn ook blij met de foto.

‘Dat is heit,’ zeggen ze.

En zo is het lichaam van Jan Eisenga nooit gevonden, maar loopt hij op zijn laatste foto voor altijd recht op ons af. Ik kijk naar zijn gezicht. Waar zou hij aan gedacht hebben in de laatste ogenblikken? Waarschijnlijk aan zijn vrouw Tjitske. Aan zijn

zoons Ruerd en Reinder. Misschien keek hij ook nog even om zich heen. Voor altijd bevroren op 5 mei 1943, in de maand waar hij zo van hield. Een jaar voor zijn dood schreef hij er nog een gedicht over.

Maaie

Bûten sjonge tûzen fûgels,
Blommen bloeie read en giel
Yn de loft driuw' witte wolken
En de greid' is as ferwiel.
't Is wer maaie,
Foarjier is 't.
Hiel de wrâld
ta pronk útrist.

Mei

Buiten zingen duizend vogels,
Bloemen bloeien rood en geel
In de lucht drijven witte wolken
En het weiland is als fluweel.
't Is weer mei,
't is voorjaar.
De hele wereld
loopt pronkend uit.

2

Eerder in 1943

Hans Morssinkhof

Friedrich Christiansen

Elke historicus weet het: zodra je een gebeurtenis of een ontwikkeling wilt reconstrueren, begin je met te kijken wat eraan voorafgaat. Maar dit is niet de plek om uitvoerig te beschrijven wat er zich in Nederland vanaf het moment van de Duitse inval op 10 mei 1940 allemaal heeft afgespeeld. Daarom volgt hieronder slechts een korte schets van eerdere belangrijke ontwikkelingen in 1943 die als opmaat voor de April-meistakingen kunnen gelden. Of beter: mede als opmaat. De wortels van die stakingen reiken dieper in de tijd.

Eén ding valt op. Sinds hij Nederland aan zijn zegekar heeft gebonden, probeert de bezetter op alle mogelijke manieren de Nederlandse samenleving te overtuigen van de noodzaak, het succes en de wenselijkheid van het nationaalsocialisme. Bij voorkeur

goedschiks, langs de weg van de verleiding en de zachte dwang. Zo nodig kwaadschiks, door te dreigen met geweld of daadwerkelijk met kogels. Zijn 'nieuwe orde' zal hoe dan ook zegevieren.

Maar dat 'Germaanse broedervolk' houdt steeds weer vast aan de door de bezetter en zijn Nederlandse geestverwanten zo verfoeide 'oude orde': die van het vrije, democratische en rechtstatelijke land waarin het is opgegroeid. Het moet vaak gehoorzamen omdat andere wegen afgesloten lijken. Democratische instellingen bestaan niet meer, kranten zijn gemuilkorfd of houden op te verschijnen, de radio in Hilversum laat enkel horen wat de nazi's goedgevindt. De bezetter strooit naar hartenlust met verordeningen, aanwijzingen, geboden en verboden. Hij laat met grote regelmaat *Bekanntmachungen* aanplakken, nu eens vertaald als 'bekendmaking' en dan weer als 'verordening'. Ze worden bovendien afgedrukt in de dagbladen.

Een echt referentiekader worden ze zelden of nooit. Velen houden vast aan de waarden die tot 10 mei 1940 van kracht zijn. Naarmate de bezetting voortduurt en de bezetter steeds meer tot onderdrukking overgaat, lijkt het besef van de betekenis van die oude waarden sterker te worden.

De vooroorlogse samenleving mag misschien niet perfect zijn geweest, maar je kon er zeggen wat je dacht. Je mocht er zijn wie je wilde, abjecte ideeën van rassenwaan vonden er weinig weerklank, je kon de krant kopen die bij je paste en als het geluid uit Hilversum je niet aanstond, zette je de radio gewoon uit. Als je vond dat het anders moest, hanteerde je in het stemhokje het rode potlood als wapen. Vrees voor overvalwagens, altijd schreeuwende militairen, hooghartige officieren en blaffende honden hoefde je niet te hebben en de doodstraf bestond al lang niet meer. En in de winkels kon je nog alles kopen, als je er tenminste het geld voor had. Je was er vrij, in elk geval vele malen vrijer én veiliger dan in het bezette Nederland.

In 1943 wordt de herinnering aan die samenleving steeds sterker. Het jaar staat daarom wel bekend als 'het jaar van verzet'. Na

misschien een aanvankelijke verdooving, die overigens nooit algemeen wordt aanvaard, verandert in wat aanvoelt als een breuk in een grote mate van continuïteit: de ‘oude orde’ blijkt sterker dan gedacht en waar mogelijk laten velen zich leiden door haar geest. Zeker als de repressie van de kant van de bezetter toeneemt. Want vrijheid heeft voor niemand meer glans dan voor degene die haar mist en naar haar reikhalst.

Niet langer onverslaanbaar

Bij de jaarwisseling 1942-1943 zijn de legers van Duitsland en de Sovjet-Unie verwickeld in de grootste veldslag uit de Tweede Wereldoorlog: de Slag om Stalingrad. Voor beide partijen geldt ze als een prestigekwestie. Adolf Hitler is er alles aan gelegen om de stad aan de Wolga, die de naam draagt van zijn grootste vijand, te veroveren. Jozef Stalin gaat tot het uiterste om diezelfde stad te behouden. Na maanden laat zijn Rode Leger zien wie de sterkste is. Het Duitse zesde leger moet zich op 2 februari 1943 gewonnen geven.

De drie dagen rouw die de bezetter in Nederland voorschrijft, worden door velen met genoegen gedragen. Lang heeft de Wehrmacht haast onoverwinnelijk geleken, nu blijken ook Duitse soldaten te verslaan. Ongewild draagt Joseph Goebbels, Hitlers minister van Propaganda, aan dat sentiment bij. Twee weken na Stalingrad houdt hij in het Sportpalast van Reichshauptstadt Berlijn een vlamme rede, met als hoogtepunt de zo bekende retorische vraag: *‘Wollt ihr den totalen Krieg?’* Filmbeelden tonen een mensenmenigte die als door een legioen wespen gestoken overeind springt, de rechterarm in de lucht priemt en ‘Ja!’ brult. Een geslaagde propagandastunt, bedoeld om het Duitse volk aan te sporen tot een uiterste krachtsinspanning. Maar evengoed ook een wanhoopsactie, van een regime dat steeds meer donkere wolken boven zich ziet samepakken.

Letterlijk zelfs. Dag na dag vliegen talloze geallieerde bommenwerpers over Nederland om in het land van de vijand bom-

menregens los te laten over steden en fabrieken. In Casablanca hebben de Amerikaanse president Franklin Delano Roosevelt en zijn Britse collega Winston Churchill dan al uitgesproken dat alleen een onvoorwaardelijke overgave van de asmogendheden Duitsland, Italië en Japan een einde aan de oorlog kan maken. Het geeft de burgers moed.

Jodenvervolgning

In de steden en dorpen van Nederland voltrekt zich intussen een drama. De bezetter gaat ongestoord verder met zijn jacht op Joodse landgenoten. Eind januari 1943 ontruimt hij de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch. Vele Joden heeft hij via Westerbork al weggevoerd naar concentratie- en vernietigingskampen, aan het eind van 1943 verklaart hij Nederland voor het overgrote deel '*Judenrein*'.

Eén keer heeft de Jodenvervolgning tot een opstand geleid, in februari 1941 in Amsterdam en enkele omliggende gemeenten. Het vuur van de Februaristaking slaat echter niet over naar andere delen van Nederland. Daar wonen in absolute én relatieve zin veel minder Joden en de vervolging loopt er minder in het oog. Misschien ontgaat hierdoor velen de urgentie. In Amsterdam heeft Hanns Albin Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer*, de staking met ijzeren vuist neergeslagen; een vervolgd durft niemand aan. Onderduikadressen zijn er te weinig.

Arbeitseinsatz

De bezetter heeft al lang behoefte aan vers bloed. Nieuwe soldaten heeft hij nodig, zeker na de nederlaag bij Stalingrad. Om de verliezen op te vangen, moet hij in eigen land de mannen achter de machines van de oorlogsindustrie weghalen. Voor de grote, steeds groeiende vervangingsvraag richt hij zijn ogen op de mannen in de bezette gebieden. Lang probeert hij hen te verleiden om vrijwillig in Duitsland te komen werken.

Dat levert niet genoeg mankracht op. Nu de nood hoger op-